

Ольга Сергіївна Гончарова,

канд. іст. наук, доц. кафедри історії України,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

РЕФОРМА 1861 РОКУ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ СЕЛЯН СЕЛА СТАРИЙ САЛТІВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Розбудова незалежної Української держави потребує розвитку всіх галузей народного господарства. На сьогодні найбільш прискіпливої уваги потребують питання реформування аграрного сектору України. В історії нашої держави є немало прикладів, що ілюструють непростий характер становлення сільськогосподарської галузі. Однією з них є реформа 1861 р. Вона стала переломною подією в історії XIX століття, актуальність вивчення якої поглиблюється потребою сучасного дослідження таких пов'язаних з нею питань, як становлення українського селянства в нових капіталістичних умовах, його ментальність, розвиток селянського господарювання та самоврядування. Глибинні наслідки проведених в ході реформи змін допоможуть зрозуміти процеси, що відбувались на рівні окремої громади. Для прикладу обрано село Старий Салтів Харківської губернії.

Аграрні перетворення на теренах колишньої Російської імперії, складовою яких тривалий час була й Україна, завжди становили об'єкт особливої уваги з боку фахівців-істориків. У цьому дискурсі аграрна реформа 1861 р., безсумнівно, посідає центральне місце в сенсі першої осмисленої державної спроби вирішити «селянське питання». Дослідженню цієї проблеми присвячено наукові праці істориків С. Богатчук [1], В. Нечитайло [9], О. Рєнта [15], які вивчали реформування аграрного сектора у 1861р., його вплив на економіку українських земель Російської імперії та пов'язане з цим незадоволення українського селянства своїм соціальним становищем. Однак є

потреба більш досконало дослідити дану проблему у контексті сьогоденного розвитку аграрного сектору України, чому може сприяти детальний розгляд наслідків реформи на рівні окремої сільської громади.

Мета статті – розкрити особливості розвитку земельних відносин покликаних до життя проведенням реформи на рівні однієї сільської громади села Старий Салтів Харківської губернії.

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Маніфест про реформу та «Положення про селян, звільнених від кріпосної залежності» [10], за яким селяни вважалися вільними та одержували в постійне користування або власність садибну землю, наділ польової землі та інших угідь. За одержання надільної землі у власність треба було сплатити її колишньому власникові викуп, що був встановлений у Харківській губернії у розмірі 37 крб. 16 коп. за десятину [2, с. 44]. Щоб спростити викупну операцію, землі було відведено не окремим господарствам, а сільській громаді. Розмір повинностей сільської громади та кількість землі, виділеної селянам поміщиком, фіксувалися уставною грамотою. При цьому подвірні ділянки розмежовано не було. Громада села як юридична особа володіла земельним наділом, надаючи його частинами в тимчасове користування сім'ям своїх членів. При цьому в постійній власності була лише присадибна ділянка, а виділені общинні землі періодично переділялися.

Село Старий Салтів напередодні реформи перебувало у володінні поміщиці Катерини Олександрівни Нікітіної (Кузіної), якій належало більш ніж 12 тис. десятин землі (13110 га) [17, с. 393]. В підпорядкуванні поміщиці перебувало 1257 ревільських душ та 82 дворових селян [18, арк. 33]. Реформа в селі проводилась за «Місцевим положенням», яке регулювало поземельні відносини в селах, де було громадське землекористування. У відповідності до уставної грамоти, складеної між поміщицею К. О. Нікітіною та селянами Старого Салтова, було визначено, що землю мали отримати 1254 ревільські душі. У їх володінні до проведення реформи перебувало 3153 десятин 1853 квадратних сажень землі (3445 га), з яких 202 десятини під садибою (220,69 га) та 95 дес.

1970 сажень випасу (105 га.). В уставній грамоті зазначалося, що згідно з «Місцевим положенням» душовий селянський наділ мав би становити 3,5 десятин (3,8 га), однак із-за відсутності наявної землі надати такі наділи селянам не було можливості. Тому було зафіксовано рішення, що селяни отримують лише наявні землі, які й були в їх користуванні до проведення реформи. В результаті на кожному ревизьку душу припадало 2,5 десятини землі (2,7 га). Уставною грамотою було визначено повинності та викупні платежі, які мали сплатити селяни поміщиці за отриману землю: оброку – 8816 крб. 50 коп., або відпрацювати 70224 дні на поміщицькій землі. Оброк селяни мали вносити в два терміни по 4407 крб. 75 коп. наперед за півроку – 1 січня та 1 липня. Перехід селян з панщини на оброк мав відбутись 1 січня 1862 р. За землю селяни мали сплатити поміщиці 31356 крб. 27 копійок. Відповідальність за сплату цієї суми та за виконання повинностей покладався на сільську громаду [18, арк. 33-34].

Досить складно і суперечливо відбувався пореформений розвиток Старого Салтова. Як вже зазначалося, в результаті реформи селяни нашого села отримали 2,5 десятини землі на ревизьку душу (2,7 га.). Свої наділи селяни змушені були викуповувати майже протягом 45 років, бо мали сплатити за одержану землю 31356 крб. 27 коп [5, с. 30]. Встановлений викуп значно перевищував існуючі ціни на землю. Отже, селяни сплатили не тільки за землю, а й за своє звільнення від кріпацтва. Крім того з боку поміщиків частими були випадки незаконного заволодіння землею сільської общини. Так, у 1883 році селяни Старого Салтова, одержавши викупне свідоцтво [3, арк. 37], вирішили перевірити наявність вказаної в документі землі. Для цього за рішенням сільської громади було запрошено землеміра [13, арк. 9]. Однак з невідомих причин виїзд останнього постійно відкладався, і перевірку було здійснено лише у 1886 р. [14, арк. 21]. В результаті перевірки було виявлено значні порушення прав селян. Та, на жаль, відновити справедливість виявилось досить складно. Коли Старосалтівський сільський староста Павло Цимбал звернувся до Харківського межового губерньського правління з проханням надати план

земель громади, то отримав відмову: «по-перше про те, що за змістом 4645 ст. 2 т., видання 1857 й 208 ст. того ж тому, видання 1876 р. Губернського Уложенія не тільки сільські старости, а й Вовчанське правління не зможуть безпосередньо входити в зносини з губернським правлінням, по-друге про те, що клопотання його, викладене в пояснювальному рапорті про видачу їм якогось плану Губернським Правлінням не може бути задоволено бо в рапорті нема пояснення, який саме план потрібен їм, тобто приватний чи план селянського наділу, представлений в Губернське Правління уповноваженими Шевченком, Енько і Виноградовим, або копія з плану, складеного в 1886 р. Старобільським повітовим землеміром Масловим при затвердженні меж наділу, або ж план Генерального межування на всю Старосалтівську землю, якого зазначені особи уповноваженому не представляли в губернське правління, і в третіх про те, що про видачу будь-якого з 3-х названих планів повинні звертатися в губернське правління уповноважені з проханням, сплативши встановлений гербовий збір [11, арк. 25-26]. Тяганина по справі подовжувалась досить довго, чиновниками вигадувались все нові й нові приводи, щоб відмовити Старосалтівській громаді. Лише восени 1888 р. план було надіслано [12, арк. 52].

Однак, незважаючи на постійну боротьбу селян за свої права, в результаті складних соціально-економічних процесів в пореформений період вже на початку ХХ ст. наділи частини селян значно зменшилися і дорівнювали 1,8 десятин (2 га) [16, с. 71]. Одержаний селянами наділ, був занадто малий для ефективного ведення господарства та поліпшення техніки виробництва. Важливим фактором від якого залежить ефективність виробництва є наявність сільгоспмашин та знарядь для оранки ґрунту, його обробітку, догляду за рослинами, збирання врожаю, молотьби, тобто для проведення всього циклу сільськогосподарських робіт. На початку ХХ ст. уже нерідко можна було бачити залізні плуги, сівалки, молотарки та інші машини, проте селяни, особливо бідні, змушені були користуватися допотопним сільськогосподарським інвентарем [15, с. 46-48]. При існуючому малоземеллі

навіть за наявності у селянина відповідних коштів витрати на придбання більш досконалого реманенту не могли окупитися.

Незручності викликала нарізка селянських наділів. В Старосалтівській громаді наділи тяглися на 25 верст (26669,53 м.) в довжину, тобто були дуже довгими та вузькими. При спробі провести розподіл земель в інший спосіб, наділи розташовувались на різній відстані від садиб, що надавало перевагу одним, і навпаки, створювало незручності іншим. Все це викликало значні суперечки і переділи землі відбувався практично щорічно [7, с. 127]. Такі постійні переділи призводили до зниження культури обробітку й виснаження ґрунтів.

Важким тягарем для селянських господарств були високі податки. Так, наприклад, у 1885 р. Старосалтівська сільська громада мала сплатити такі податки: подушний – 3154,83; поземельний – 318,55; викупні платежі – 6993,11; земський – 999,76; волосний – 245,76; сільський – 596,83. Тобто, з кожної ревізької душі сплачувалось 9 крб. 83 коп., а з двору – 26 крб. 29 коп. [8, с. 40-41].

Істотно впливала на розвиток селянських господарств нестача передусім тяглової худоби. Так, у 1880 р. в Старому Салтові з 598 господарств у 293 не було коней, у 530 волів. 281 господарство взагалі не мало тяглової худоби [7, с. 253-254]. Також на продуктивності селянських господарств позначалося слабосилля робочої худоби, котра нерідко була непридатною для запряжки в плуг.

Про внесення добрив, а також належне чергування рослин у селянських господарствах не було й гадки [1, с. 130]. Це зумовлювало дуже низьку врожайність (для зернових культур вона коливалась у межах 20-30 пудів (327,61 – 419,42 кг) з десятини, а для гречки була навіть 10 пудів (163,81 кг)). У таких господарствах майже не вироблялась продукція тваринництва і зовсім не вирощувались технічні культури. Так, у 1880 р. на 598 господарств селян Старого Салтова припадало 379 коней, 373 корів, 305 свиней, 781 овець, 232 дрібної рогатої худоби, 228 волів [7, с. 253-254]. Прибутку вони не одержували:

так, у Харківському статистичному щорічнику за 1906 рік робиться такий висновок: «...Прибутку від землі достатньо тільки для забезпечення населення продовольством, але якщо підрахувати витрати, пов'язані з веденням господарства і виплатою податків, то отримаємо мінус в 92 руб. або 42%» [9, с. 176].

Заробіток у землеробстві на власному наділі був невисоким, тому переважна більшість сімей не мала змоги підтримувати належний рівень свого життя лише за рахунок прибутків від земельних ділянок. Більшість селян селища, використовуючи найменшу нагоду, вдавалася до сторонніх заробітків. Якщо родина була чисельна, це давало можливість відправляти декого з членів родини на роботу на промислові підприємства міста. Поширення набули заробітки селян в економії поміщика. Багато селян були змушені відсилати з дому на заробітки всіх, спроможних виконувати будь-яку роботу. Крім польових робіт у самому господарстві, селяни доставляли на цукровий завод власними підводами буряк чи збіжжя на продаж на ярмарки та торги. В Старому Салтові певний прибуток давала і паромна переправа через Сіверський Донець в період паводку. Цей вид роботи оплачувався Вовчанським повітовим земством в розмірі 110 крб. [4, арк. 33].

Паралельно з зубожінням основної маси селян, на основі колишніх поміщицьких та заможних селянських господарств почали формуватись крупні капіталістичні. Їх формування супроводжувалось перерозподілом землі між основними групами сільського населення. До великих капіталістичних господарств приєднувались наділи бідніших селян і поміщицькі землі [2, с. 96]. Історичні документи зберегли свідчення про те, що в Старому Салтові великі наділи землі мали селяни Чуждан та Малько [6, арк. 2].

Підводячи підсумок аналізу пореформеного розвитку селянських господарств села Старий Салтів, слід відзначити, що реформа проводилася за рахунок селян, які мусили сплатити поміщикам викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а за суттю він був компенсацією за скасування феодальних повинностей. Слід зазначити, що після проведення реформи селяни

отримали у своє розпорядження менше землі, ніж мали до 1861 р. Все це вело до збідніння основної маси селянства. Процеси, що відбувалися в пореформенному селі демонструють поступове проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство, його капіталізацію.

Література:

1. Богатчук С. С. Аграрна реформа 1861 р. та її наслідки для економічного розвитку України. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2018. № 4. С. 129-138.
2. Бондаревский А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 128 с.
3. Выпись из третьей части актовой книги Харьковского нотариуса Романа Ивановича Сумцова за 1883 г. // ДАХО. Ф. 25. Оп. 6. Спр. 138. Арк. 37-38.
4. Договор, заключенный Волчанской уездной земской управой с крестьянином слобо ды Старый Салтов Шевченко Е.М. о производстве переправы через реку Северский Донец. 23 февраля 1880 г. // ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 893. Арк. 33.
5. Земельные наделы крестьян Харьковской губернии. Х.: Тип. «Печатное дело», 1907. XV, 143 с.
6. Историческая справка. Старый Салтов // ДАХО. Ф. Р-5033. Оп. 2. Спр. 362. Арк. 1-10.
7. Клинчен И. Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении. Х.: Тип. Окружного штаба, 1882. 378 с.
8. Материалы по землевладению и земледелию Харьковской губернии. Х.: Тип. М. М. Гордона, 1885. Вып. 1. VI, 149 с.
9. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 436 с.
10. Общее положение о крестьянах, которые вышли с крепостной зависимости. Полное собрание законов Российской империи. СПб.: Б.и, 1863. Т. 36. С. 132-154.

11. Письмо Харьковского губернского правления Волчанскому уездному полицейскому управлению. 2 июня 1887 г. // ДАХО. Ф. 25. Оп. 6. Спр. 138. Арк. 25-26.
12. Письмо Харьковского губернского правления Старосалтовскому сельскому обществу. 9 сентября 1888 г. // ДАХО. Ф. 25. Оп. 6. Спр. 138. Арк. 52.
13. Прошение уполномоченных от крестьян по приговору Старосалтовского сельского общества Федосея Яковлевича Шевченка, Никиты Козьмича Еньки и Ивана Александровича Виноградова в Харьковское губернское правление. 31 августа 1884 г. // ДАХО. Ф. 25. Оп. 6. Спр. 138. Арк. 9.
14. Рапорт Богодуховского уездного землемера Харьковскому губернському землемеру. 13 марта 1887 г. // ДАХО. Ф. 25. Оп. 6. спр. 138. Арк. 21.
15. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. Український історичний журнал. 2011. №1. С. 34-51.
16. Рідний край: Навчальний посібник з народознавства / За ред. І.Ф.Прокопенка. Х.: ХДПУ, 1999. 527 с.
17. Старий Салтів. Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. К.: Головна редакція Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. 1002 с.
18. Уставная грамота о разрешении крестьянам слододы Старый Салтов выкупать землю у помещицы Никитиной. 19 февраля 1861 г. // ДАХО. Ф. 25. Оп. 6. Спр. 138. Арк. 33-35.